

DARIY TILIDAGI MODAL TUZILMALARNING O‘ZBEK TILIGA TARJIMASI XUSUSIDA

(خوانده ميتوانم *xânda mêtawânam* tipi misolida)

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2022-28-101-107>

Filol.f.d. **Xolida ALIMOVA**

TDSHU professori, Toshkent, O‘zbekiston

Tel: 977659860; xolidaxon66@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada dariy tilida خوانده ميتوانم *xânda mêtawânam* tipidagi modal tuzilmalar, bularning morfologik va struktur tavsifi, bunday tip tuzilmalar tarkibida توانستن *tawânestan* modal fe’lining semantikasi va o’rni o’rganilgan. Dariy tilidagi modal tuzilmalarning o’zbek tilida ifodalanishi misollar orqali asoslangan.

Kalit so‘zlar: modal tuzilma, توانستن *tawânestan* fe’li, infinitiv III, modal fe’l, ko‘makchi fe’l.

Аннотация. В статье изучены модальные конструкции типа خوانده ميتوانم *xânda mêtawânam*, их морфологическая и структурная характеристика, семантика модального глагола توانستن *tawânestan* и его статус в составе конструкций данного типа. Путем изучения примеров обосновано обозначение модальных конструкций дари в узбекском языке.

Ключевые слова: модальная конструкция, глагол توانستن *tawânestan*, инфинитив III, модальный глагол, вспомогательный глагол.

Abstract. The article studies modal constructions of the type خوانده ميتوانم *xânda mêtawânam*, their morphological and structural characteristics, the semantics of the modal verb توانستن *tawânestan* and its status in constructions of this type. By studying examples, the designation of Dari modal constructions in the Uzbek language is substantiated.

Keywords: modal construction, verb توانستن *tawânestan*, infinitive III, modal verb, auxiliary verb.

Dariy tilida خوانده ميتوانم *xânda mêtawânam* tipidagi modal tuzilmalar ko‘proq so‘zlashuv uslubiga xos, biroq adabiy tilda ham uchraydi:

خيسته نميتانم! آخ پاييم! (og‘z.) *Áx pâ-y-em! Xêsta namêtânam* [AA] ‘Voy, oyog‘im! Turolmayapman’;

ديوارهای باغچه بلند است، مارا ديده نميتوانند *Dêwârhâ-ye bâğča boland ast, mâ râ dida namêtawânan* [RM] ‘Bog‘chaning devorlari baland, bizni ko‘ra olmaydilar’.

Bunday tuzilmalar, buyruq maylidan tashqari, barcha fe’l shakllarida va shaxs-sonda qo‘llaniladi:

هیچ چیزا به صورت مشخص دیده نتوانستم *Hêç çiz râ ba surat-e mošaxxas dida natawânestam* [SZ] ‘Hech narsani aniq ko‘ra olmasdim’;

خوش بود که یک روزی به کمک نعیم کتاب خوانده خواهد توانست *Xoš bud ke yak rôz-ê ba komak-e Na‘im ketâb xânda xâhad tawânest* [AH] ‘U bir kun kelib Naimning yordamida kitob o‘qiy olishidan xursand edi’;

آیا تک تنها راه را پیدا کرده میتوانی؟ *Âyâ tak-tanhâ râh râ paydâ karda mêtawâni?* [AO] ‘Bir o‘zing yo‘lni topa olasanmi?’

سبا خانى مه آمده میتانين؟ *(og‘z.) Sabâ xânê ma âmada mêtânên?* ‘Ertaga biznikiga kela olasizmi?’

Modal tuzilma tarkibidagi yetakchi fe‘l faqat bo‘lishli shaklda (chunki yetakchi fe‘l – infinitiv III bo‘lishsiz shaklga ega emas¹), *tawânestan* fe‘li esa bo‘lishli va bo‘lishsiz shakllarda ishlatiladi:

قدم کوتاه بود و به سختی اشیای روی میز را دیده میتوانستم *Qadd-am kutâh bud-o ba-saxti aşyâ-ye rô-ye mêz râ dida mêtawânestam* [SZ] ‘Bo‘yim past edi va stol ustidagi narsalarni zo‘rg‘a ko‘ra olardim’;

اگر کل تان مثل امروز اتفاق کنید و از چیزی نترسید، آدم هایی مثل ما سر شما قوماندانی کرده نمیتوانیم! *Agar koll-etân mesl-e emrôz ettefâq konêd-o az çiz-ê natarsêd, âdamhâ-yê mesl-e mâ sar-e šomâ qomândâni karda namêtawânêm!* [RM] ‘Agar barchangiz bugungidek birlashsangiz va hech narsadan qo‘rqmasangiz, bizga o‘xshagan odamlar sizlarga buyruq bera olmaydi (olmaymiz)!’

Bu tip tuzilmalarda yetakchi qism bir nechta bo‘lishi mumkin:

همینقدر سواد داشت که خط های عربی و دری را به مشکل خوانده و نوشته میتوانست *Haminqadr sawâd dâšt ke xatthâ-ye ‘arabi-wo dari râ ba-moškel xânda wa nawešta mêtawânest* [JN] ‘Savodi haminqadar edi, arabcha va dariychani amallab o‘qiy va yoza olardi’.

Misollar tarjimasidan ko‘rinadiki, *tawânestan* fe‘li o‘zbek tilida *ol* ko‘makchi fe‘li orqali ifodalanadi. Bu ko‘makchi fe‘l ravishdoshniig -a, -y affikslari orqali yasalgan turiga birikib, 1) harakatni bajarish qobiliyatiga egalik (yoki ega emaslik) (*o‘qiy olmoq*) va 2) harakatni

¹ Дарий тилида, форс тилидан фаркли, инфинитив III шакли мавжуд. Инфинитив III шакл жиҳатидан ўтган замон сифатдоши (ЎЗС) билан бир хил, бироқ ЎЗС бўлишсиз, мажхул ва бўлишсиз-мажхул шаклларда (масалан, *naxânda* «ўқилмаган», *naxândan* «ўқимаслик», *naxânda šodan* «ўқилмаслик») қўлланса, инфинитив III, биринчидан, мустақил ишлатилмайди, иккинчидан, фақат мажхул шаклга (*xânda šoda* «خوانده شده») эга.

bajarish imkoniyatiga egalik, qodirlik (*kela olmoq, ko'tara olmoq*) ma'nolarini bildiradi[3: 109].

Yetakchi qism qo'shma fe'l bo'lsa, uning tarkibidagi کردن *kardan* 'qilmoq' fe'lining infinitiv III shakli (ya'ni کرده *karda*) ayrim hollarda tushib qoladi, biroq o'zbek tiliga tarjimada saqlanadi:

مخالفت نتوانستم اما موافق نبودم، *Mowâfeq nabudam, ammâ moxâlefat natawânestam* [PP] 'Rozi emasdim, biroq qarshilik qila olmadim';

باور نمیتوانم با اینهمه، صدای خنده های شاد ما را میشنوم *Bâwar namêtawânam bâ inhama, sadâ-ye xandahâ-ye šâd-e mâ râ mêšenawam* [PP] 'Ishongim kelmaydi (ishona olmayman), hech narsaga qaramasdan shodon kulgu ovozimizni eshitmoqdaman'.

Shuni aytish kerakki, ellipsisga uchragan کردن *kardan* fe'lining infinitiv III shakli qayta tiklanishi mumkin. Infinitiv III shakli qo'llangan-qo'llanmaganidan qat'i nazar ikkala variant ham o'zaro teng va o'xshash vaziyatlarda ishlatila oladi:

برو، بابہ جان، برو، ای بچه کار کده نمیتانه... گفتم، بابہ، کہ ای بچیت کار نمیتانه *Borô, bâbajân, borô, i bača kâr kada namêtâna... Goftom, bâba, ke i bačê-t kâr namêtâna* [KM] 'Qo'ysang-chi, ota, bu bola ishlay olmaydi... . Aytdim-ku, ota, bu bolang ishlay olmaydi'.

خاندا میتوانم *xânda mêtawânam* tipidagi tuzilmalar irreal-modal ma'noga ega. Bu tuzilmalar tarkibidagi توانستن *tawânestan* fe'li yetakchi fe'ldan anglashilgan vaziyatning imkoniyatini (ichki – qodirlik, layoqat va tashqi – mumkinlik) ifodalaydi. Bo'lishli shaklda aksariyat hollarda sub'ektning ish-harakatni bajarishga qodirligi va aksincha, bo'lishsiz shaklda qodir emasligi ifodalanadi:

چنانچه میبینید، یک پایم قطع است و کار کرده نمیتوانم *Čonânče mêbinêd, yak pâ-yam qat' ast wa kâr karda namêtawânam* [RM] 'Ko'rib turganingizdek, bir oyog'im kesib tashlangan va ishlay olmayman';

بچیم، نامت کہ شادی است، ای دلیل شده نمیتانه کہ به عوض کار خانه گی شادی بازی *Bačê-m, nâm-et ke Šâdi ast, i dalil šoda namêtâna ke ba êwaz-e kâr-e xânagi šâdibâzi koni* [AA] 'Boram, isming Shodi ekanligi uy vazifasi o'rniga shodlik qilishga asos bo'lolmaydi'.

Ayrim hollarda توانستن *tawânestan* fe'li bo'lishli shaklda sub'ektga yetakchi fe'ldan anglashilgan vaziyat bilan bog'liq ish-harakatni amalga

oshirishga ijozat, bo‘lishsiz shaklda ruxsat etmaslik va taqiqni ifodalaydi. O‘zbek tiliga tarjimada *mumkin – mumkin emas* orqali ifodalanadi:

میتانم؟ سوال كده *Sawâl kada mêtânôm?* ‘Savol bersam bo‘ladimi?’ (‘Savol berish mumkinmi?’);

نمیتوانیم! حالا از جای خود شور خورده *Hâlâ az jâ-ye xod šôr xôrda namêtawânêm!* [RM] ‘Hozir o‘rnimizdan qo‘zg‘ala (siljiy) *olmaymiz* (qo‘zg‘alish mumkin emas)!’;

اینجه ملک مردم است، مه تجارت خانه واز كده نمیتانم *Inja molk-e mardom ast, ma tojâratxâna wâz kada namêtânôm* [AA] ‘Bu yer o‘zga yurt, men savdo uyi ocha olmayman (menga ochish mumkin emas)’.

توانستن *tawânestan* fe‘li modal yoki mustaqil fe‘lmi? degan savolga javob berish uchun quyidagi ikki holat tahlilini keltirish maqsadga muvofiq.

Birinchi, yuqorida bunday tip tuzilmalarda کردن *kardan* ‘qilmoq’ fe‘lining infinitiv III shakli (ya‘ni کرده *karda*) ellipsisga uchrashi qayd qilindi. Bu o‘rinda, L.N. Kiselevaning ko‘rsatishicha, modal tuzilmaning yetakchi qismi harakat nomi bilan almashinadi[1: 52]:

اینهمه سوداها را خریداری میتوانید؟ *Inhama sawdâhâ râ xaridâri mêtawânêd?* ‘Bu mollarning hammasini *xarid qila* olasizmi?’

B.Ya. Ostrovskiyning fikricha, agar yetakchi qism harakat nomi bilan almashinsa, bunday tuzilma modal hisoblanmaydi, natijada modal fe‘l mustaqil fe‘lga aylanadi[2:22-24].

Ikkinchi, توانستن *tawânestan* fe‘lining چی *çi* ‘nima?’, چیزی *çiz-ê* ‘nimadir’ kabi olmoshlar bilan qo‘llanishi bu fe‘lni mustaqil fe‘l sifatida izohlashga imkon beradi. Masalan:

زنان فقیر و بینوا در برابر حکم ملک چی میتوانستند؟ *Zanân-e faqir-o bânawâ dar barâbar-e hokm-e malek çi mêtawânestand?* [XX] ‘Bechora baxti qaro ayollar oqsoqolning hukmi qarshisida *nima qila* olardilar?’;

تنها اصغر میگوید که چیزی میتواند *Tanhâ Asğar mēgôyad ke çiz-ê mêtawânad* [XN] ‘Faqat Asqar nimadir qila olishini aytmoqda’.

Shuningdek, توانستن *tawânestan* fe‘li را *râ* ko‘makchisi orqali ifodalangan vositasiz to‘ldiruvchi bilan birikishi mumkin:

دغلی را هر کس میتواند *Dağali râ har kas mêtawânad* [XN] ‘G‘irromlikni hamma biladi (har kim qila oladi)’;

آنکه کوک کردن ساعت را نداند، ادارهٔ مملکت را چگونه تواند؟ *Ān ke kôk kardan-e sâ‘at râ nadânad, edâra-ye mamlakat râ čeguna tawânad?* [Phillott 1919: 252] ‘Soatni burashni bilmagan mamlakatni boshqarishni qanday eplasin?’

Yuqorida keltirilgan misollardagi infinitiv III shakli (ya’ni کرده *karda*)ning ellipsisga uchrashi natijasida qolgan qismni har doim ham harakat nomi deyish mumkin bo‘lmaydi:

گپ را در دلت نگاه نمیتوانی! *Kôr šawi, doxtar, gap-râ dar del-at negâh namêtawâni!* [RM] ‘Ko‘r bo‘lgur, qizgina, gapni ichingda saqlay olmaysan!’

Keltirilgan modal tuzilmaning yetakchi qismi vazifasidagi نگاه کردن *negâh kardan* ‘saqlamoq’, ‘qo‘riqlamoq’ fe’lida infinitiv III shakli – کرده *karda* ellipsisga uchragan, bunda نگاه *negâh* ‘nigoh’, ‘qarash’ so‘zi saqlash ma’nosidagi harakat nomi hisoblanmaydi (نگاه کردن *negâh kardan* ‘qaramoq’, ‘nazar solmoq’ ma’nosi tarkibiy qismlari ma’nosidan kelib chiqadi. Biroq ‘saqlamoq’, ‘asramoq’ ma’nosi tarkibiy qismlari ma’nosiga bog‘liq emas). Shuningdek, bunday tuzilmalarda infinitiv III o‘rnida nafaqat otlar (harakat nomi deb talqin qilish ham mumkin), sifat va sifatdoshlar ham ishlatilishi mumkin:

اشک هایم را یت نمیتوانستم *Aškhâ-yam râ pot namêtawânestam* [PP] ‘Ko‘z yoshlarimni yashira olmasdim’ (پت *pot* ‘yashirin’ – sifat);

آیا (آنها را) مطیع میتوانید؟ *Āyâ (ânhâ râ) moti‘ mêtawânêd?* [Bogdanov 1930:34] ‘Ularni bo‘ysundira olasizmi?’ (مطیع *moti* ‘mute’, ‘itoatgo‘y’ – sifatdosh);

از روی آن، ممیزات مکتب نقاشی عصر غزنوی را معین میتوانیم *Az rô-ye ân, momayyezât-e maktab-e naqqâši-ye ‘asr-e ġaznawi râ mo‘ayyan mêtawânêm* [1:78] ‘Shunga ko‘ra G‘aznaviylar davri naqqoshlik maktabining farqli xususiyatlarini oydinlashtira olamiz’ (معین *mo‘ayyan* ‘aniq’, ‘oydin’ – sifatdosh).

Yuqorida توانستن *tawânestan* fe’lining ba’zi olmoshlar va را *râ* ko‘makchisi orqali ifodalangan vositasiz to‘ldiruvchi bilan birikishiga keltirilgan misollarda infinitiv III – کرده *karda* qo‘llanishi ham mumkin. Qiyoslang:

جان تنهای من چه کرده میتواند، خدایا؟ *Jân-e tanhâ-ye man či karda mêtawânad, xodâyâ?* [RM] ‘Ey xudo, yolg‘iz jonim nima (ham) qila oladi?’;

چرا این خواهش را کرده نتوانستی؟
Čerâ in xâheš râ karda natawânesti?
'Nega bu iltimosni qila olmading?'

Demak, tahlil qilingan holatlarni کرده *karda* shaklining ellipsisga uchrashi natijasi deb izohlash mumkin. Boshqa fe'llardan farqli, کردن *kardan* 'qilmoq' fe'lining infinitiv III shakli (ya'ni کرده *karda*) bu tip modal tuzilmalar tarkibida ixtiyoriy ravishda (fakultativ) qo'llanadi[2: 110].

B.Ya. Ostrovskiyning fikricha, توانستن *tawânestan* fe'lining mustaqil fe'l sifatida ishlatilish ehtimoli asosga ega emas. Biroq u توانستن *tawânestan* fe'li o'timli fe'l vazifasida mustaqil fe'l bo'lishi mumkinligini ham inkor etmaydi[2: 110].

Bu tip modal tuzilmalar *sifatdosh + ko'makchi fe'l* qolipidagi fe'lining analitik shaklini eslatadi: خوانده توانستم *xândâ tawânestam* 'o'qiy oldim' (1) va بودم خوانده *xândâ budam* 'o'qigan edim' (2). Shunga ko'ra, خوانده میتوانم *xânda mêtawânam* tipidagi tuzilmalarni ham *infinitiv III + modal fe'l* emas, *sifatdosh + ko'makchi fe'l* hisoblash mumkinmi? degan savol tug'iladi. (2) holat – o'zbek tilida *-gan + edi* yordamida yasaluvchi o'tgan zamon fe'l formasi; bu formaning ma'no va vazifalari dariy tilidagi uzoq o'tgan zamon fe'lga to'g'ri keladi va tarjimada saqlanadi: a) harakat-holatning hozirga emas, o'tgan vaqtga oidligi; b) *edi* to'liqsiz fe'lining "hozir emas, avval, ilgari" degan ma'noga egaligi nutq so'zlanayotgan vaqtda *-gan + edi* yordamida yasalgan formadagi fe'l bildirgan harakat-holatdan boshqacha yoki mazmun jihatdan unga aloqador bo'lgan biror harakat-hodisa yuz berganligi; v) payt ma'nolarini ifodalaydi. (1) holat yuzasidan *ol ko'makchi fe'lining* modal ma'nosi yuqorida aytili.

Materiallar tahlili میتوانم *xânda mêtawânam* tipidagi tuzilmalarda توانستن *tawânestan* fe'li ko'makchi fe'l vazifasida qo'llana olmasligini ko'rsatdi. Xususan, توانستن *tawânestan* fe'li bo'lishli shaklda mantiqiy urg'u oladi, yakka holda qo'llanib, to'liqsiz modal tuzilmani hosil qilishi mumkin:

خطشه خوانده تانستی؟ – نتانستم
(og'z.) *Xat-eš-a xânda tânesti?* –
Natânestom 'Uning yozuvini o'qiy oldingmi? – (O'qiy) olmadim'.

Ko'makchi fe'l esa bunday vazifada ishlatilmaydi:

وطني رفته بودى؟ – نرفته بودم (og‘z.) *Watan rafta budi? – Narafta budom*
'Yurtingga borganmiding? – Bormagandim'. (*Watan rafta budi? – Nabudom.* – misol grammatik jihatdan noto‘g‘ri tuzilgan)

Demak, توانستن *tawânestan* – modal fe‘l, uning ko‘makchi fe‘l vazifasida qo‘llanishi mumkin emas. Biroq ayni vaziyatda o‘zbek tilida *ol* ko‘makchi fe‘li modal ma‘noni ifodalovchi ko‘makchi fe‘l sifatida qaraladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Дорофеева Л.Н. Язык фарси-кабули. – М., 1960.
2. Островский Б.Я. Модальные глаголы языка дари. – М.: Ключ-С, 2008.
3. Ҳожиёв А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. – Тошкент: Фан, 1966.
4. Azimdjanova, D., Alimova, Kh., Akhmedova, D., & Nuriddinov, N. (2022). On some issues of verbal synonymy in the Persian language. *Theoretical & Applied Science*, 03, (107). (pp. 852-858).
5. АЛИМОВА, Х. З. (2020). SUBSTANTIVIZATION OF PARTICIPLES IN THE DARI LANGUAGE. *Иностранные языки в Узбекистане*, (5), 1-10.
6. Alimova, X. Z. (2021). DARIY TILIDA FE‘L NEGIZLARINING OTLASHUVI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(Special Issue 2), 35-47.
7. Alimova K. Z. Adjective Forming by Affixation in the Dari Language.
8. Akhmedova, D., Alimova, K., Azimdjanova, D., Nuriddinov, N., & Xasanova, N. (2022). THE STYLISTIC FEATURES OF NOUNS AND ADJECTIVES IN IRANIAN NEWSPAPER TEXTS. In *Культурология, искусствоведение и филология: современные взгляды и научные исследования* (pp. 95-102).
9. Abdupattaxov, J. (2021, May). PILGRIMAGE TOURISM: PROMISING DIRECTIONS, PROBLEMS AND SOLUTIONS. In *Конференция*

Illyustrativ material mualliflari

AA	–	عزيز الله عليزاده	‘Azizollâh ‘Alizâda	Azizullo Alizoda
AN	–	عزيز الله نهفته	‘Azizollâh Nohofta	Azizullo No‘ho‘fta
AO	–	اکرم عثمان	Akram ‘Osmân	Akram Usmon
JN	–	جلال نورانی	Jalâl Nurâni	Jalol Nuroniy
KM	–	کريم ميثاق	Karim Misâq	Karim Misoq
PP	–	پروين پژواک	Parwin Pažwâk	Parvin Pajvok
RM	–	رزاق مأمون	Razzâq Ma‘mun	Razzoq Ma‘mun
SZ	–	سپوژمى زرياب	Sopožmay Zaryâb	Spujmay Zaryob
XN	–	خالد نويسا	Xâled Nawisâ	Xolid Naviso
XX	–	خليل الله خليلی	Xalilollâh Xalili	Xalilullo Xaliliy